

Knygų lentynoje

PABALTIJO REGIONAS PRANCŪZIŠKOSIOS ISTORIOGRAFIJOS AKIRATYJE

Rec.: *Sylvain Gouguenheim. Les Chevaliers teutoniques.*

Paris: Tallandier, 2007. 775 p.

2007 m. Prancūzijoje pasirodė istoriko Sylvaino Gouguenheim¹ sintetinio pobūdžio knyga *Vokiečių riteriai*, išsamiai nagrinėjanti Vokiečių ordino istoriją nuo jo ištakų Šv. Žemėje iki panaikinimo 1809 m. Knyga paremta turtinga šaltinių baze, vokiška, lenkiška, prancūziška ir angliška istoriografija. Tai vienas iš nedaugelio Prancūzijos istorinės medievistikos tyrimų, kuriame nagrinėjama Pabaltijo regiono

istorija Viduramžiais. Šio tyrimo kontekste atsiduria ir baltų genčių bei ankstyvoji Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorija. Svarbu pažymėti, kad ji šioje sintezėje aprašoma kaip integrali Viduramžių Europos istorijos dalis. Pirmasis Lietuvos istoriografijoje, susiejęs Vakarų Europos ir Lietuvos XIII a. istorijos problematiką, buvo Juozapas Stakauskas², panašius tyrimus vėliau plėtojo Edvardas Gudavičius, Alvydas Nikžentaitis ir kt.³ S. Gouguenheimo Vokiečių ordino sintezė visų pirma skirta svarbiausiam šio Ordino istorijos laikotarpiui iki XV a. pabaigos (p. 19–587), o daugiausia dėmesio teikiama XIII–XIV a. įvykiams. XVI–XIX a. Ordino istorija apžvelgiama bendrais bruožais (XXI sk., p. 589–617). Geografinės knygos ribos apima Ordino istoriją Šv. Žemėje, vėlesnius mėginimus įsitvirtinti Italijoje, Vengrijoje,

¹ Prancūzijos medievistas, Liono *École normale supérieure de Fontenay-Saint-Cloud (École normale supérieure lettres et sciences humaines)* profesorius, autorius knygų ir studijų: *La Sibylle du Rhin: Hildegarde de Bingen, abbesse et prophétesse rhénane* (Paris, 1996); *Aristote au Mont-Saint-Michel. Les racines grecques de l'Europe chrétienne* (Paris, 2008); *Introduction à l'histoire de l'Ordre teutonique (XIIIe–XVe siècles)* // *Bulletin d'information de la Mission Historique Française en Allemagne*, N° 38, 2002; *L'Ordre teutonique en Prusse au XIIIe siècle: expansion de la chrétienté latine et souveraineté politique // L'expansion occidentale aux XIe–XVe siècles. Formes et conséquences* (Actes du congrès de la société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur, 33). Paris, 2003; Ernest Lavis et l'histoire de l'Ordre teutonique // *Francia*. 3, Histoire contemporaine (Institut historique allemand), Bd. 31/3, 2004; *L'Empereur, le grand maître et la Prusse: La Bulle de Rimini en question (1226/1235)* // *Bibliothèque de l'École des Chartes*, t. 162, N° 2, 2004; *La Papauté a-t-elle voulu inféoder la Prusse? La bulle de Rieti et ses aléas // Retour aux sources. Textes, études et documents d'histoire médiévale offerts à Michel Parisse*, Paris, 2004; *Par delà le Pape et l'Empereur: la construction de l'État teutonique en Prusse* // *Bulletin d'information de la Mission Historique Française en Allemagne*, N° 40, 2004.

² *Stakauskas J.* Lietuva ir Vakarų Europa XIII amžiuje. Kaunas, 1934. Antrasis leidimas – 2004, Vilnius. Apie J. Stakausko indėlį į Lietuvos istoriografiją žr. *Petrauskas R.* Juozapas Stakauskas ir medievistikos pradžia Lietuvoje // *ibid.* Vilnius, 2004, p. 283–286.

³ *Gudavičius E.* Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje. Vilnius, 1989; *Nikžentaitis A.* Nuo Daumanto iki Gedimino. Iki krikščioniškos Lietuvos visuomenės bruožai. Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. 5. Klaipėda, 1996. Paskutinis darbas šia tema: *Ščavinskas M.* X a. pab. – XIII a. pr. krikščioniškųjų misijų sklaidos klausimas baltų christianizacijos požiūriu. Klaipėda, 2009.

nors pagrindinė dalis, suprantama, skirta Ordino valstybei Prūsijoje.

Knygą sudaro keturios dalys. Pirmojoje – *Karinis ordinas* – nagrinėjamos Vokiečių ordino ištakos Šv. Žemėje ir karinio Ordino įsteigimo 1198 m. aplinkybės. Svarstoma – ar Ordinas įsteigtas tęsiant buvusią piligriminę vokiečių riterių špitolės veiklą XII a., ar sukurtas „*ex nihilo*“ (I sk., p. 24–25). Autorius linkęs palaikyti pastarąją versiją, nors istoriografijoje dėl to diskutuojama. Apžvelgiamos ir legendinės Ordino kilmės versijos. Aptarta Ordino „vokiškumo“ samprata (1232 m. pirmas įrašas Ordino antspaude: *Sigillum fratrum domus Theutonorum in Prusia*, p. 23), ryšiai su vokiečių žemėmis, kurios, kaip pažymima, prisidėjo formuojant Ordino rytų politiką (p. 38). Ordinui funkcionuoti ir stiprėti neišvengiamai reikėjo teritoriškai išvirtinti Šv. Žemėje ar Europoje. Šis procesas atskleidžiamas nagrinėjant XII–XIII a. Ordino politinius santykius su popiežiumi ir imperatoriumi. Išsamiai analizuojamas Ordino mėginimas įsikurti Vengrijoje 1211–1225 m., iš kurios jis galiausiai buvo išvarytas (II sk.). S. Gouguenheimas pažymi, kad ši patirtis skatino Ordino vadovybę suprasti, jog mėginant įsikurti yra būtina, kiek įmanoma, atsiriboti nuo „išorinių“ politinių jėgų įtakos. Šios Ordino pastangos įsikurti buvo puiki vėlesnio išvirtinimo Prūsijoje „repeticija“ (p. 39). Atskirai autorius atskleidžia tuometinę Ordino narių ideologiją, mentalitetą, kurio dvasia formavosi organizacija (III, V sk.); nagrinėjama dvasingumo raida, hierarchija, pasaulietiško ir vienuolystės susipynimas. Pavyzdžiui, atkreipiamas dėmesys į tai, kad 1244 m. didysis magistras Gerardas Malbergas pirmą kartą kreipėsi į popiežių Inocentą I prašydamas į

Ordino regulą įtraukti politinius punktus. Šiame kontekste dar kartą aiškėja XII–XIII a. Ordino santykių su popiežiumi reikšmė (IV sk.). S. Gouguenheimas nuomone, popiežiai Ordiną ilgą laiką rėmė, nes šią instituciją traktavo kaip potencialų įrankį, realizuojant politinius tikslus ir užmojus. Šie santykiai atskleidžiami plačiai analizuojant šalių interesus reglamentavusius dokumentus. Nurodoma, kad popiežiaus politikos posūkis įvyko 1208–1210 m., kai pradėta labiau domėtis Pabaltiju ir Prūsija. 1220 m. popiežius Honorijus III dar kartą patvirtino Ordino turėtas teises ir suteikė teisę naudoti karinę galią (p. 107). Popiežius rėmė valstybės sukūrimą Prūsijoje, taip blokuodamas imperatoriaus politikos plėtrą. Plačia Ordino ir popiežiaus interesų analize autorius atskleidė to meto europinės politikos, diplomatijos, Viduramžių teisės sampratas.

Antrojoje knygos dalyje – *Prūsijos nukariavimas* – pristatomas Ordino vienuolių atsikėlimo ir išvirtinimo Prūsijoje procesas (VI ir VII sk.). Išsamiai nagrinėjamos privilegijos ir sutartys, kurių pagrindu vyko šis kūrimasis (imperatoriaus Frydricho II 1226 m. Riminio privilegija; sutartys su Mazovijos kunigaikščiu Konradu; popiežiaus Grigaliaus IX 1234 m. Rieti privilegija Ordinui, kuri įteisino Prūsiją kaip „*Šv. Petro nuosavybę*“ ir kt.). Prūsijos nukariavimą (VIII sk.) autorius skiria į etapus. 1230–1260 m. – pirminis Ordino išvirtinimas Prūsijoje (1242 m. pralaimima Aleksandro Neviškio Naugardo kariuomenei; 1242–1249 m. prūsų pasipriešinimas ir Christburgo sutartis); kitas etapas – 1260–1283 m., apėmęs Didįjį prūsų sukilimą, nuo 1283 m. prasidėjo Lietuvos puolimas. Analizuojama Prūsijos

nukariaujamojo karo mastas europiniame kontekste, karo strategija ir etika. Kelia ma karo, kaip kryžiaus žygio sampratos, problema (IX sk.). Autorius pažymi, kad 1215 m. Laterano IV susirinkime popiežius paskelbė kryžiaus žygį į Prūsiją, bet šis karas nebuvo toks kaip ankstesni kryžiaus žygiai. Iš pradžių buvo numatyta, kad procesas vyks taikiai, su vietiniais sudarant sutartis. Tačiau prasidėjus Ordino ir pagonių karui, 1217 m. popiežius paskelbė kryžiaus žygį tokį, kokia jo samprata buvo susiklosčiusi Šv. Žemėje.

Trečiojoje knygos dalyje – *Suverenumas* – nagrinėjamas Ordino kaip teritorinės valstybės tapimas. Ordino legitimumą sudarė imperatoriaus ir popiežiaus suteikti aktai ir privilegijos bei karas su pagonimis (p. 281). Pasak S. Gouguenheimo, Ordinas Prūsijoje rado kompaktišką ir laisvai nukariautą teritoriją. Jis valstybinį suverenumą kūrė pirmiausia pašalindamas „išorės“ politikos įtaką (X sk.). XIII a. Ordinas per lojalius vyskupus kūrė kontroliuojamas vyskupijas, nors konfliktų su jais ir neišvengdavo. Akcentuojamas Ordino centro – sostinės – perkėlimas iš Venecijos į Marienburgą 1309 m. (XI sk.), kuris, pasak autoriaus, žymėjo apsisprendimą kurtis Prūsijoje ir erdvinį atsiribojimą nuo popiežiaus įtakos. Tai buvęs ir papildomas akstinas centralizuoti valstybę (XII sk.). Tuo metu pradėta kurti valdymo institucijas, pareigybių sistemą, kontroliuoti teritoriją. S. Gouguenheimas pabrėžia buvus išvystytą Ordino kanceliariją, kuri, be kita ko, gana anksti pradėjo valstybės turto surašymo procesą. Pamažu buvo prieita prie to, kad nuo 1434 m. surašinėtas iš esmės kiekvieno kaimo turtas (p. 294). XIII a. su kaimynais pradėti įgyvendinti teritorijos

delimitaciniai (sienų žymėjimo) procesai. Autorius, nagrinėdamas jo valstybę europiniame kontekste, siūlo nepervertinti Ordino, kaip modernios valstybės, išskirdamas jo archajinį „dvasingumą“ – valdantįjį dvasininkijos sluoksnį. Ordinas neturėjęs luominio susirinkimo kaip Anglija ar Prancūzija, buvo tik į jį panašus susirinkimas – *Ständetage* (p. 321). Su tuo galima sutikti tik iš dalies. Būtina atsižvelgti į chronologiją, rodančią, jog bet kuriuo atveju Ordino valstybės centralizacija buvo ankstesnė, spartesnė ir aukštesnio lygio, nei daugelio to meto Vakarų Europos valstybių. Šaštingis ją apėmė tik vėliau, o tai nulėmė 1525 m. Ordino sekularizaciją.

Autorius atskirai nagrinėja Ordino valstybės ekonomiką (XIII sk.), parodydamas ekonominio pajėgumo klostymosi dinamiką. Pirmiausia apžvelgia XII–XIII a. vokiečių kolonizacijos procesą ir demografinį augimą, stiprinusį politinę ir karinę galią (p. 331). Pasak S. Gouguenheimo, ekonominiu požiūriu Ordinas nebuvo „bažnytinė“ organizacija, nes pelnas buvo pagrindinis jo tikslas, Ordino vadovybė griežtai kontroliavo mokesčius ir muitus (p. 341). XIV skyriuje S. Gouguenheimas aptarė „žmonių kontrolę“, t. y. imigracijos procesą, imigrantų teisės tradicijų koegzistavimą, prūsų asimiliaciją, visuomeninę sanklodą. XV skyriuje intriguojančiu pavadinimu – *Dvasinė kontrolė* – apžvelgta Ordino „propaganda“. Aptariamai apologetiniai kūriniai, pasakojimai apie Ordino praeitį, didžiųjų magistrų panegirinės poemos, autoreprezentacinė Ordino „propaganda“, skirta Vakarų Europai. Autorius pažymi, kad daugiausia ji buvo naudota karui prieš Lietuvą pateisinti (p. 414).

Ketvirtojoje sintezės dalyje – *Didžioji europinė galia* – nagrinėjami Ordino san-

tykiai su gretimomis šalimis (XVI sk.). Autoriaus nuomone, Pabaltijyje Ordinas tapo jėga, dariusia didžiulę įtaką kaimynams. Daugiausia dėmesio skiriama Ordino ir Lenkijos politiniams santykiams. Pasak S. Gougouenheimo, XIII a. Ordino politika susipynė su christianizacija, todėl jam neišvengiamai buvo reikalinga Lenkijos parama. Po 1309 m. didžiojo magistro atsikėlimo į Marienburgą ir karo Pamaryje, keitėsi Ordino strategija. Stiprėjant teritoriniam suverenumui, Ordino užsienio politika vis intensyviau buvo grindžiama karu (p. 434). Nors Lietuva buvo bene pagrindinis Ordino karinių žygių tikslas, autorius šių šalių politinius santykius apžvelgia gana paviršutiniškai. Deja, sintezėje neišvengta senesnei vokiškai ir lenkiškai istoriografijai būdingų nacionalinių istoriografijų stereotipų. Lietuvos užsienio politikos samprata yra užgožta Lenkijos, kuri knygoje vaizduojama kaip pagrindinė atsvara Ordino užmojams regione ir Lietuvos „gelbėtoja“. Dėl to Ordino kaimynė Lietuva nuvertinama kaip nelabai reikšminga politinė jėga, nors sintezėje ne kartą teigta, kad Ordino politikos nukreipimas prieš Lietuvą buvo neišvengiamas jo paties legalumui.

Lietuvos ir Ordino politinių santykių aptarimą S. Gougouenheimas pradeda nuo Mindaugo laikų (p. 437). Žemaitiją laiko teritorija, dėl kurios kontrolės Ordinas varžėsi su Lietuva. Pirmu stipriu Ordino ir Lietuvos susirėmimu nurodomas 1260 m. Durbės mūšis. S. Gougouenheimas laikosi nuomonės, kad Ordino ir Lietuvos kovos truko iki 1386 m., kai Lietuva tapo krikščioniška, tai siejama su Jogailos atėjimu į valdžią ir 1385 m. Krėvos unija. Išskirtinių Ordino ir Lietuvos politinių santykių laikotarpiu įvar-

dyti Gedimino laikai, pažymint, jog jis Lietuvą įtraukė į tarpvalstybinę politinę areną (p. 439). Pabrėžiamas valdovo susirašinėjimas su popiežiumi, pirklių kvietimas, netgi religijos tolerancija (!). Gediminas sintezėje yra plačiausiai nušviestas Lietuvos valdovas, žinoma, po Jogailos. Vytautas ir jo santykiai su Ordinu minimi tik fragmentiškai. S. Gougouenheimas Krėvos uniją vertina kaip sėkmingą projektą, padėjusį įveikti Ordiną. Jo nuomone, nuo 1386 m. įtampa tarp kaimynių augo, kol pasiekė aukščiausią tašką Žalgirio laukuose.

Kituose skyriuose apžvelgiami Ordino politiniai santykiai su Hanza ir Skandinavijos šalimis, nagrinėjant tarpvalstybinius interesus, aptarta Ordino diplomatijos samprata, sutarčių sudarymo procedūros. Atskirame skyriuje (XVII sk.) smulkiai išdėstyta karinė Ordino struktūra (kariuomenės sudėtis, karyba, technologijos ir kt.). Išskirtinis dėmesys teikiamas Žalgirio mūšiui. S. Gougouenheimas pažymi, kad šis didelis mūšis Vakarų Europos istoriografijoje nušviestas menkai (p. 475), nepaisant jo didžiulės reikšmės politinių įvykių klostymuisi regione. Aptartas pasirengimas mūšiui ir jo eiga. Vytautas nurodomas kaip vadovavęs lietuviams, žemaičiams ir totoriams, o faktiniu mūšio vadu laikomas Jogaila. Kartojama sena lietuvių pasitraukimo iš mūšio lauko versija. Reikia apgalvoti, kad autorius, naudodamas Sveno Ekdahlio tyrimus, nepasinaudojo 1963 m. pastarojo paskelbtu straipsniu⁴, įrodžiusiu, jog tai buvo lietuvių taktinis manevras. Aptarta Žalgirio mūšio *memoria*, amžininkų vertinimai, Ordino vykdyta propa-

⁴ Ekdahl S. Die Flucht der Litauer in der Schlacht bei Tannenberg // Zeitschrift für Ostforschung. 1963, Bd. 12, Heft 1, S. 11–19.

gandinė akcija – pirmasis raštas Europai po mūšio – 1410 m. liepos 21 d. (p. 490). Tolesniame skyriuje (XVIII sk.) sugrįžtama prie Ordino santykių su popiežiumi ir imperatoriumi. Parodoma komplikauta Ordino padėtis Konstanco bažnytiniame susirinkime. Autorius dėsto, kad po Žalgirio mūšio Ordino valstybėje prasidėjo pokyčiai, klostėsi būsimos naujųjų laikų Prūsijos valstybės ir visuomenės bruožai (XIX sk.).

1382 m.–XV a. vidurio Ordino ekonomikos dinamiką autorius skirsto į laikotarpus: pakilimas – 1382–1400 m., pasukui prasidėjo smukimas; 1411–1413 m. ypač sunki ekonominė padėtis; po 1435 m. Bresto taikos ekonominė padėtis konsolidavosi, bet 1382-ųjų lygio nepasiekė (p. 539); vėlesnė ekonomika priklausė nuo karo išlaidų. Moralinė krizė – po Žalgirio Vakarų Europos akyse Ordinas prarado teisėtumą (p. 541), buvo draskomas vidaus nesutarimų tarp riterių grupuočių (p. 542). XV a. stiprėjo Ordino ir atitinkamų Prūsijos teritorijų konfrontacija, toliau klostėsi luomai, valdymo forma darėsi anachronistinė. Stiprėjo miestai, kai kurie jų priklausė Hanzai. Formavosi bajorijos ir miestiečių luomai, XV a. pirmojoje pusėje kurtos opozicinės Ordinui sąjungos (1440 m. – Prūsų sąjunga). Tačiau, nepaisydamas sunkumų, Ordinas Vakarų Europai propagandinėmis priemonėmis toliau mėgino save parodyti kaip perspektyvią ir įdomią valstybę. XVI a. Ordino istoriją autorius sulieja į bendrą XVI–XIX a. Ordino istorijos skyrių (XXI sk.), kartu apžvelgdamas ir jo sampratą XX a. istorinėje atmintyje. Kritiniai Ordino istorijos vingiai – 1525 m. valstybės sekuliarizacija, tapsmas pasaulietine valstybe, tolesnis Ordino (ne Prū-

sijoje) likimas (jo panaikinimas 1809 m.) apžvelgiami fragmentiškai. Pasitaiko smulkių neaiškumų, ne visada preciziškai vartojami terminai. Autorius drąsiai imasi aptarti smulkesnes problemas, nesibaimindamas apsiriboti problemos aktualinimu, išplėsdamas kūrinysje problemų spektrą. Iliustruoja įvairiomis intriguojančiomis detalėmis, to meto gyvenimą atskleidžiančiais niuansais, dėl to knyga lengvai skaitoma. Sintezėje yra priedų: žemėlapių, kai kurių svarbesnių magistrų biografijų ir kt., pateikti Prūsijos, Livonijos ir Vokietijos magistrų iki XVI a. vidurio sąrašai.

Lietuvos skaitytojus labiausiai turėtų dominti sintezės skyriai: *Valstybės gimimas: suverenumas ir centralizacija* (XII sk.), *Ordinas ir jo kaimynai* (XVI sk.), kuriuose atskleista Ordino valstybingumo samprata, nagrinėjamos Lietuvos istorijos problemos. Įdomūs prancūziškos istoriografijos tradicijai artimi mentalitetų istorijos skyriai: *Riteriai ir Šv. Mergelė Marija* (V sk.), *Žmonių kontrolė* (XIV sk.), *Dvasinė kontrolė* (XV sk.). Žvelgiant iš lietuviškos perspektyvos, dar kartą išryškėja menkos užsienio autorių žinios apie Lietuvos istoriografijos įdirbį. Lietuvos skaitytojas pastaruoju metu turi vis naujų progų susipažinti su įvairiomis Vokiečių ordino interpretacijomis⁵, o to dar negalima pasakyti apie Lietuvos istoriografijos sklaidą vakarietiškomis kalbomis.

Tomas Čelkis

⁵ Boockmann H. Vokiečių ordinas. Dvylika jo istorijos skyrių. Vertė A. Nikžentaitis. Vilnius, 2003; Urban W. Žalgiris ir kas po jo. Lietuva, Lenkija ir Vokiečių ordinas – nemirtingumo beiėškant. Vertė O. Stokys ir A. Matulytė. Vilnius, 2004.